

УДК 811.161.2+811.111+811.112.2)373.7373.42
DOI <https://doi.org/10.32841/2409-1154.2021.47-2.32>

Черська Ж. Б.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов для гуманітарних факультетів
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Бухінська Т. В.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов для гуманітарних факультетів
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Гладкоскок Л. Г.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов для гуманітарних факультетів
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Семен Г. Я.,
кандидат філологічних наук, доцент

СИСТЕМНІ ЗВ'ЯЗКИ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЯХ ІЗ КОМПОНЕНТОМ ГОЛОВА (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ ТА НІМЕЦЬКОЇ МОВ)

Анотація. Стаття присвячена системним зв'язкам у мікрогрупі фразеологічних одиниць із компонентом *голова*. Дослідження здійснювалося на матеріалі української, англійської та німецької мов. У англійській мові існує ряд лексико-семантичних варіантів лексеми *голова*, які не зафіксовані в українській та німецькій мовах. Лексема *head* згідно з явищем конверсії виступає в англійській мові як дієслово, що пояснюється її аналітичною будовою, на відміну від української чи німецької мов, будова яких є синтетичною. Узавши за основу ментальні особливості використання фразеологізмів із компонентом *голова*, було проаналізовано фразеологічні одиниці у трьох мовах із погляду значення, граматичної структури, варіативності, полісемії, синонімії та антонімії. Омонімія у відібраних із фразеологічних джерел одиниць представлена поодинокими прикладами. В усіх трьох мовах спостерігається варіативність фразеологічних одиниць із компонентом *голова*. До досліджуваних варіантів належать утворення, що характеризуються зміною елементів, яка не впливає на значення одиниці. Найбільше варіантів утворюється внаслідок зміни лексичних компонентів: дієслів, іменників, значно менше прикметників та числівників. Фразеологічні одиниці з компонентом *голова* можуть вживатися в усіченій формі. Полісемія зустрічається дуже рідко, лише окремі одиниці мають два або три лексико-семантичні варіанти. Спостерігаються окремі семантичні ряди, які не мають істотних розширень. У англійській мові серед синонімів фразем із компонентом *head* поряд із міжстильовими одиницями з'являються книжні, що є відмінним від української мови, де більше розмовно-побутових одиниць. Окремі фразеологічні одиниці з компонентом *голова* перебувають в антонімічних зв'язках. Такі одиниці знаходяться на протилежних полюсах та характеризуються протиставленням понять: розумний – нерозумний, кмітливий – некмітливий; процесів: постійно думати про щось – перестати міркувати про щось. Їм відповідають антоніміч-

ні пари за принципом симетрії одного відносно іншого. Перспективами дослідження виступають дослідження соматичних фразеологічних одиниць з іншими частинами тіла як ключовими компонентами та зіставний аналіз на матеріалі української, англійської та німецької мов.

Ключові слова: варіативність, полісемія, синонімія, антонімія, фразеологізм.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими та практичними завданнями. На сучасному етапі розвитку компаративної лінгвістики зростає інтерес до порівняльного аналізу фразеологічних систем різноманітних мов, двох або більше, як близькоспоріднених. Таке явище, як соматичні фразеологічні одиниці, є у кожній мові, але за наявності спільного основного компонента їхня специфіка різна. Соматичні елементи вважаються найдавнішими у лексиці та фразеології всіх мов, і хоча у різні часи до них зверталися вчені, розглядаючи це явище з різних точок зору, ці фразеологізми потребують подальшого детального розгляду. Актуальним, на наш погляд, є зіставлення одиниць у близькоспоріднених та неспоріднених мовах. Тому у цій роботі аналіз соматичних фразеологічних одиниць із компонентом *голова* проводився у зіставному аспекті однієї слов'янської та двох германських мов для визначення особливостей системних зв'язків цього фразеологічного мікрополя. Значення стрижневого компонента досліджуваних соматичних фразеологізмів в основному пов'язано з поняттями «мислення», «значна перевага», «зверхність». При цьому значення компонента *голова* значною мірою впливає і на семантичні особливості фразеологізмів загалом. Поряд із подібністю лексичного складу фразеологічних одиниць у трьох мовах існує і відмінність між ними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення невирішених раніше питань. Соматична лексика і фразеоло-

логія знаходиться у центрі уваги лінгвістів, оскільки цим одиницям притаманна велика словотворча та фразотворча здатність. Фразеологізми з компонентами-соматизмами цікаві тим, що за допомогою назв частин тіла можна передати поведінку, характер і стосунки людини. Навіть у близькоспоріднених мовах, за схожості образної системи, існують специфічні елементи. Для аналізу значення фразеологізмів важливим чинником є опорні слова, тобто гніздові, стрижневі слова, навколо яких об'єднуються фразеологізми. Незважаючи на відмінності у кількості зворотів, стрижневе слово навіть у переносному значенні по-своєму зберігає найменування того поняття, що позначає ця лексична одиниця у мові. Для компонента *голова* – це частина тіла, де знаходиться мозок, зосередження думок або їх повна відсутність, щось вище, важливе та життєво необхідне. І.І. Денисенко справедливо називає компонент *head* серед найчастіше вживаних соматичних компонентів [1, с. 31] та розглядає структурно-семантичні аспекти соматичних ідіом англійської мови. Лексико-семантичні групи та розряди фразеологічних одиниць із компонентами-соматизмами у сучасній англійській мові розглядаються О.В. Орловською та О.О. Комочковою [2]. Окремі роботи присвячено зіставленню одиниць із компонентами-соматизмами у двох мовах, наприклад англійській та українській [3]. У статті В. Давиденко та С. Мельник розглядаються подібності та національні відмінності соматизмів обох мов із погляду міжмовної еквівалентності на основі їх лексико-семантичних особливостей. За підрахунками авторів, компонент *head* (голова) входить у групу з найбільшою кількістю фразеологізмів [3, с. 3]. Поясненням, на думку дослідників, може бути не лише частота вживання лексем, але й фольклорна традиція, символіка одиниці. Автори пропонують поділ соматичних фразеологізмів на лексико-семантичні групи та відзначають кількісне переважання англійських соматизмів із компонентом *head* різних додаткових значень. Основні конотативні значення фразеологічних одиниць із соматичним компонентом *голова* на матеріалі трьох мов: української, турецької та англійської розглядаються у статті О.К. Чаєнкової. Автор пропонує шість основних конотативних значень, які містять у собі ментальний код нації у мовній картині світу [4, с. 145]. Дослідження фразеологічних одиниць із соматичними компонентами важливі з точки зору теорії та практики перекладу. І.В. Кузнєцова звертається до питання особливостей англійських фразеологізмів-соматизмів при перекладі на українську мову. Зазначаючи, що компонент *head* слід вважати одним із найбільш уживаних соматичних компонентів «частин тіла» у фразеологізмах англійської мови, автор стверджує, що опорний компонент *head* є символом мисленневих здібностей людини і пропонує поділ на окремі групи за концептуальними ознаками. На думку І.В. Кузнєцової, для багатьох ідіом важко провести паралель з основним значенням слова, при цьому не спостерігається калькування при перекладі, в той же час, більша частина англійських та українських фразеологізмів збігаються за змістом і образністю [5, с. 85–86].

Дослідженню соматизмів у німецькій мові присвячено також чимало праць. Фразеологізми, до складу яких входять соматизми, зокрема компонент *Kopf*, були і залишаються об'єктом порівняльного аналізу в різних мовах. З-поміж останніх досліджень фразеологізмів з іменником *Kopf* вирізняється контрастивний аналіз у німецькій та італійській мовах [6]. Штефані Каль звертає передусім увагу на розуміння фразеології

з огляду на німецький та італійський менталітет і робить акцент на вираженні людських почуттів за допомогою соматизмів із компонентом *Kopf* [6, с. 166].

Узявши за основу ментальні особливості використання фразеологізмів, вважаємо за доцільне проаналізувати фразеологічні одиниці із компонентом *Kopf* у німецькій мові та зіставити отримані результати з українською та англійською мовами. Незважаючи на значне зацікавлення соматичними фразеологізмами, наявність великої кількості наукових робіт, існує необхідність проаналізувати фразеологічні одиниці з компонентом *голова* із точки зору системних зв'язків, оскільки дане питання ще не було об'єктом окремого дослідження.

Тому метою статті є аналіз системних зв'язків соматичних фразеологічних одиниць із компонентом *голова* на основі лінгвістичного спостереження в українській, англійській та німецькій мовах. Матеріал отримано шляхом суцільної вибірки з фразеологічних словників [7; 8; 9; 10]. За допомогою методу зіставлення здійснюється порівняння фразеологізмів із компонентом *голова* у трьох мовах з тпогляду їх варіативності, наявності полісемії, синонімії, антонімії та омонімії.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Соматична фразеологічна одиниця визначається як «стійке неподільне словосполучення, до складу якого входить лексичний компонент, що містить назву органа або частини людського тіла» [4, с. 141]. У сучасній українській мові лексема *голова* має 9 лексико-семантичних варіантів. У прямому значенні *голова* – це частина тіла людини, яка містить мозок [7]. У свідомості українців *голова* сприймається як орган мислення, мірило розуму, яке вказує не тільки на інтелектуальні здібності людини, але й на її моральний, психологічний, а також фізичний стани. Соматизм *голова* не тільки позначає найголовніший орган людини, а й уособлює всю людину, а рухи цієї частини тіла можуть виражати почуття і поведінку людини, наприклад: *голову крутити* – дурити когось, *схилити голову* – підкорятись, *повісити голову* – журитися.

Фразеологізми з лексемою *голова* вживаються в художніх текстах, а також широко застосовуються у побутовому мовленні, що відображає фольклорну та літературну традиції українського народу, адже голова людини – місце концентрації розуму та емоцій.

У англійській мові слово *head* має аналогічні значення, але до них додаються такі лексико-семантичні варіанти слова, які не властиві українській або німецькій мовам: критична точка, перелом; pl. *лицьовий бік (монети)*, що є частиною фразеологічної одиниці *heads or tails? орел чи решка?*; *днище (бочки)*. Слід зазначити, що в англійській мові слово *head* виступає не лише як іменник, а й дієслово (явище конверсії) із значенням *очолювати*; *зав'язуватися* (про капусту); у спорті: *відбивати м'яч головою*. У грі в карти вираз *to head a trick* означає *бути старшою картою*.

Як відомо, іменник *Kopf* у німецькій мові також багатозначний. Тлумачний словник Duden. Deutsches Universalwörterbuch виділяє 5 значень для цього слова:

1. *Oft rundlicher [durch den Hals mit dem Rumpf verbundener] Körperteil des Menschen und vieler Tiere, zu dem Gehirn, Augen, Nase, Mund und Ohren gehören* – частина тіла людини та багатьох тварин, до якої належать мозок, очі, рот та вуха.

У цьому значенні *Kopf* часто метонімізується і використовується на позначення людини або її життя загалом: *auf den*

Kopf des Mörders steht eine Belohnung – за голову вбивці встановлено винагороду; *das kann den Kopf nicht kosten (das kann so gefährlich nicht sein)* – це не може коштувати голови (це не може бути таким небезпечним).

2. *Person mit bestimmten intellektuellen Fähigkeiten* – особа з певними інтелектуальними здібностями: *sie ist ein kluger, fähiger Kopf* – вона розумна здібна голова.

3. *Denk- und Willenskraft* – голова як центр мислення та сили волі;

er hat eigensinnigen dicken Kopf – (він має вперту голову), цей чоловік – дуже впертий.

4. *Einzelperson innerhalb einer großen Menge von Menschen* – окрема особа з-поміж великої кількості людей; *das Einkommen pro Kopf der Bevölkerung* – дохід на душу населення.

5. *Oberer Teil oder Vorderende von etwas, dem eine bestimmte Wichtigkeit zukommt* – верхня або провідна частина важливого документа: *der Kopf einer Zeitung* – «шапка» газети.

Усі з наведених значень слова *Kopf* відображені у складі фразеологізмів у лексикографічних джерелах та творах художньої літератури.

Використання фразеологізмів із компонентом *голова* в українській мові на матеріалі фразеологічного словника [7] відображає:

1. Розумові здібності людини.

Людина сприймається як розумна, інтелектуально розвинена істота, у якій є голова і розум: *мати голову на плечах, голова не половою набита, мати царя в голові*: «– Хай тільки [пан] одбере... Я йому такого пуцу півня!.. – грізно каже Чіпка. Дід аж не стямився. – Що це ти кажеш, сину? Чи ти не маєш Бога в животі, а царя в голові?» (Панас Мирний).

Компонент *голова* в багатьох фразеологізмах вживається на позначення розуму, наприклад: *світла, ясна, золота голова* – бути розумним, розсудливим, обдарованим.

Слід зазначити також, що існує низка фразеологізмів, які вказують на вади розумових здібностей людини і втрату здатності вірно мислити, наприклад: *порожня голова, без голови, голова не варить, капустана голова*: «Хотів би [Йоско] ремесла вчитися.– Іди, іди, капустана голово, гадаєш, що тебе хто прийме» (І. Франко).

2. Розумова діяльність та пам'ять людини.

Здатність людини думати, обмірковувати і приймати правильні рішення, зосереджуватись, напружувати свій мозок, або ж обдурювати, сумніватися, бути безвідповідальною та неуважною, відображається в наступних фразеологізмах: *голову ламати* – вирішувати складне питання, *заходити в голову* – напружено думати, *тримати щось в голові* – пам'ятати, *голова дірява* – бути безпам'ятним: «Ой, коли б же не забути до ранку та сказати жінці про дочку; Ой, мабуть, забуду! Чогось у старість у мене голова стала дірява» (І. Нечуй-Левицький).

3. Стани людини: психо-емоційний та фізичний.

Людина, перебуваючи під впливом емоцій, характеризується певною поведінкою, яка проявляється і в її зовнішньому вигляді. Таким чином фіксується прояв самих емоцій, позитивних чи негативних. Фразеологізми *повісити голову, братися (хапатися) за голову, бідна голова* передають стан розпачу і журби, сильний душевний біль: «Як же побачив [Шрам], що Сомка немає, то й голову повісив» (П. Куліш); фразеологічні одиниці: *голова закрутилася, голова іде обертом* виражають стан розгубленості.

Характеристика фізичного стану людини обмежується декількома фразеологічними одиницями, наприклад: *залити голову* – надмірно вживати алкогольні напої, *джмелі гудуть у голові* – перебувати в стані сп'яніння або запаморочення: «Не йдуть бісові ноги, наче їх відібрало! І в голові джмелі гудуть, хоч горілки не пив і не нюхав» (М. Пригара).

4. Характер людини.

Такі риси характеру, як упевненість, впертість, нестриманість описуються за допомогою соматичного компоненту голова, наприклад: *хоч кілок на голові теши, високо тримати голову, гаряча голова*: «Адже ти.– великий чоловік! На тебе світ очима пряде, стежить, як ти сів, як устав, як рушив, як пішов!.. Все це мусиш собі назавжди взяти втямки та й тримати голову високо» (О. Гончар). Покірність, відповідальність, розсудливість відображаються у наступних ФО: *голову схилити, свою голову на плечах мати, мати тямку в голові*: «Хто має тямку в голові, той пристане на це. А як ні, то нам нема про що й балачку точити,– крикнув Єремія й вхопив у руки шапку» (І. Нечуй-Левицький).

5. Вираження кількості, достатності:

повна голова, з голови до ніг, з головою – дуже багато, цілком, повністю: «Кавоман втримав чашку, і це була помилка – вже перша черга вихлюпнула з деңця псевдокофейний коричневий фонтан й щедро з голови до ніг вмилла Дмитра» (А. Крижанівський).

Досить часто у фразеологізмах лексема *голова* набуває ширшого значення і ототожнюється з життям, оскільки є життєво важливою частиною тіла, наприклад: *голова лягла* – втратити життя, *голова ціла на плечах* – залишитись живим, *голову покласти* – загинути, *не зносити голови* – полатитися життям: «Підв'яжи язика, жінко, бо не зносити тобі голови, – кинув Панас, підводячись з лави» (З. Тулуб).

У слов'янських мовах традиційно голова вважається основною частиною тіла і виступає метонімічною заміною самої людини, втіленням влади та сили: *усьому голова* – найважливіший, *сам собі голова* – бути головним, незалежним ні від кого.

Як соматичний компонент фразеологічних одиниць слово *head* зберігає своє основне лексичне значення, але у трансформованому, реінтерпретованому вигляді: *bite somebody's head off* – проїдати більше, ніж заробляєш, не виправдовувати своєю роботою вартості утримання (спершу так говорили про коней). Лише в окремих випадках компонент *head* повністю втрачає зв'язок із основним значенням слова, тобто відбувається повне переосмислення одиниці у складі фразеологізму: *one's head off* розм. – безкінечно, відчайдушно, без упину: *The phone's been ringing its head off; put a head on smb.* (ам. жарг.) – вдарити кулаком, примусити когось замовкнути.

У всіх трьох мовах спостерігається варіативність фразеологічних одиниць з компонентом *голова*. До варіантів фразеологічних одиниць належать утворення, що характеризуються зміною елементів, яка не впливає на значення. Найбільше варіантів утворюється внаслідок зміни лексичних компонентів: іменників *аж дерти на голові волосся (чуба), без клепок (клепки) у голові* – множина іменників; *from head to foot (heel, toe) з голови до ніг; den Kopf (Kopf und Kragen) riskieren (wagen, auf Spiel setzen)* – ризикувати життям; дієслів: *у голові замакнулось (помутилось), batter (beat, butt, knock, run) one's head against a brick (stone) wall* – розбивати головою стіну, *den Kopf untern Arm tragen (schleppen)* – розм. падати з ніг, на ногах не

стояти; прикметників: *капустяна (куряча) голова* – некмітлива, нерозторопна, неуважна людина, *a good (strong) head* – міцна голова (про людину, котра не хміліє), *ein flacher (leerer, hohler) Kopf* – розм. пуста голова, дурна людина; числівників: *без (третьої, сьомої) клепки у голові, немає (десятої) клепки у голові*. Фразеологізми з компонентом *голова* можуть вживатися в усіченій формі (так звані квантитативні варіанти): *вітер у голові / грає (віє)*, *go to the fountain head* – звернутися до першоджерела, *have a head on one* – болить голова з похмілля, *es geht um Kopf und Kragen* – розм. йдеться про життя і смерть.

Для фразеологізмів, як і для всіх лексем, притаманні такі явища як багатозначність, синонімія та антонімія. Багатозначність фразеологізмів є обмеженою, так як існує низка специфічних особливостей, які обумовлені ступенем семантичної цілісності та структурною залежністю окремих компонентів фразеологічних словосполучень. Тому полісемічними виявилася досить незначна кількість фразеологічних одиниць з компонентом *голова*. Наприклад, фразеологізм *голова іде обертом* має такі значення:

1. Виникає стан запаморочення; «*Вікторія не може підвести руки. Стає мляво, йде обертом голова, тисне в грудях*» (А. Хижняк).

2. Відчуття розгубленості: «*Його голова йшла обертом від тих палких думок, які Іван [Тобілевич] привіз з Києва*» (Ю. Мартич).

3. Втрата здатності правильно оцінювати дійсність: «*Молодий ти ще, битий ніколи не був, тому й голова тобі від слави йде обертом*» (З. Тулуб).

Багатозначним є також словосполучення *голову схилити*:

1. Підкорятися кому-небудь: «*Міста і села всієї України не схилили голови перед загарбниками. Партизани і підпільники вступають у жорстоку боротьбу з ворогом*» (Д. Бедзик).

2. Віддавати шану: «*Тут [в Арджанті] кожен приїжджий схиляє голову перед талантом великого індійського народу*» (В. Минко).

У деяких багатозначних фразеологізмах поєднуються пряме та переносне значення. Наприклад, фразеологізм *голова болить* в прямому значенні передає відчуття фізичного болю, а в переносному значенні мова йде про почуття турботи, хвилювання за когось. У фраземі *саряча голова* пряме значення вказує на підвищену температуру тіла, а коли мова йде про запальну, нестримну вдачу людини, то в цьому разі фразеологізм набуває переносного значення.

У англійській мові полісемія фразеологічних одиниць із компонентом *head* зустрічається дуже рідко, є лише окремі одиниці, котрі мають два або три лексико-семантичні варіанти: *give smb. his head*: 1) кинути, опустити віжки, 2) гнати, пустити на всю силу (напр., коня), 3) нічим нікого не обмежувати, надати кому-небудь повну свободу дій, дати волю кому-небудь. Полісемія пов'язана з переосмисленням первинно-образного значення, що породжує вторинно-образне, котре має більшу ступінь абстрагування [11, с. 353].

Варто зазначити, що полісемічні фразеологічні одиниці із компонентом *Kopf* зустрічаються дуже рідко і виражають в основному негативний аспект людської особистості. У центрі негативних позначень пихатість, зневага, упереджене ставлення до інших, несхожість із рештою членів суспільства. Зокрема, фразеологізм *seinen Kopf für sich haben* має такі 2 значення:

- 1) бути своєрідним, свавільним (не зважати на інших);
- 2) бути собі на умі (бути хитрим, потайним).

Перше значення виражає поведінку персонажів, для яких не існує правил, їхніми діями керують імпульси, а не здоровий глузд. Друге значення характеризує негативні риси характеру.

Омонімія представлена лише окремими прикладами, що пояснюється низькою частотністю даного лінгвістичного явища у фразеологічному фонді мови. Вважається, що омонімію не відмічають у тлумачних словниках чи фразеологічних джерелах. Схожість фразеологічних одиниць різних мов лексичного складу та граматичної організації, але несхожість у семантиці визначається як міжмовна фразеологічна омонімія. Ю. А. Довгополов, порівнюючи соматичну фразеологію російської, англійської та німецької мов розглядає наступні приклади міжмовної фразеологічної омонімії: *ветер в голове* – легкомыслие, *wind in the head* – зазнайство (у словнику О. В. Куніна вказано, що дану фразеологічну одиницю не слід плутати із російською, що має інше значення); *через голову* – в обхід кого-небудь, *over smb's head* – вище розуміння, недоступне розумінню кого-небудь, *over smb's head* – в обхід кого-небудь.

Ю.А. Довгополов вказує на те, що загальна кількість прикладів міжмовної фразеологічної омонімії невелика (40 омонімічних пар), але завдання фронтального співставлення міжмовних фразеологічних омонімів безумовно представляє значний інтерес [12, с. 15]. Однак, фразеологічна одиниця *over smb's head* у словнику О.В. Куніна [10] подається як полісемантична. Фразеологічна одиниця *ветер в голове* має співвіднесену одиницю в українській мові – *вітер в голові*, так само як фразеологічна одиниця *через голову*.

На відміну від багатозначності, яке є досить рідкісним явищем, синонімія зустрічається серед фразеологізмів частіше. Наприклад, значення *бути розумним* в українській мові мають фразеологізми *голова варить*, *голова на плечах*, *голова не половою набита*, *золота*, *мудра*, *світла голова*. Про почуття розгубленості можна сказати іншими синонімічними фразеологізмами: *голова закрутилася*, *голова йде обертом*, *у голові наморочиться*. Велика кількість синонімічних варіантів збагачують мову та надають їй більш емоційного забарвлення. Фразеологічні синоніми характеризуються семантичною спорідненістю, але відрізняються семантичними, стилістичними та емоційними відтінками. Фразеологічні синоніми *до голови*, *з головою доволі* вживаються на позначення поняття «цілком», а їхній синонім *з голови до ніг* має ще семантичний відтінок «повністю, без залишку», який посилює значення і вказує на ступінь інтенсивності. Зазвичай синонімічний ряд в окремих мовах співвідноситься, що пояснюється складним характером денотату та взаємодією взаємопроникненням різноманітних мов. Чим довший синонімічний ряд у одній мові, тим довший у інших [11, 359]. Чим менший ряд в одній мові, тим більша ймовірність появи аналогів у інших мовах. Розходження у синонімічних рядах визначають відмінністю внутрішньої форми, складу компонентів фразеологічних одиниць [11, с. 361]. В англійській мові синоніми фразеологічних одиниць з компонентом *head* можна проілюструвати наступним прикладами: *be head and ears* – з головою поринути (в роботу, справу тощо), *head over heels* (лише у другому значенні: «*For weeks... I was head over heels in work*» (C. P. Snow, «*The Search*», part II, ch. 1) – протягом декількох тижнів я з головою поринув у роботу. *Call down the wrath of God (the vengeance of Heaven) on smb's head* – накликати кару небесну на чиюсь голову, *call down curses (from Heaven) upon smb (smb's head)*; *have a good*

head on one's shoulders – мати голову на плечах, *have (got) one's head screwed on right (the right way)*, *lose one's head, not to know if (whether) one is (standing) on one's head or one's heels* (розм.) – голову втратити,

У німецькій мові епідігматичні характеристики досліджуваних фразеологічних одиниць ґрунтуються на значній кількості синонімів, переважно у словосполученнях із дієслівним компонентом. Щодо проявів значення компонента *Kopf* у дієслівних фразеологічних одиницях, то переважають позначення вольової поведінки персонажів: *seinen Kopf durchsetzen* – добитися свого, настояти на своєму; *auf seinem Kopfe beharren (bestehen)* – наполягати на своєму.

За допомогою фразеологічних антонімів розкриваються смислові протиставлення, а також протилежні значення: *дурна голова* (нерозумний, недоумкуватий) – *мудра голова* (розсудливий, тямущий). Іноді на протилежному полюсі знаходяться декілька синонімічних одиниць: *голова на плечах* (на в'язях), *мудра голова*, *з головою*, *світла голова – без царя у голові*, *садова голова*, *капустяна голова*, *голова з вухами*, *голова два вуха*. Серед досліджених фразеологізмів також виділяється група абсолютних антонімів, тобто антонімів, протилежне лексичне значення яких пояснюється наявністю частки *ne*: *голова половою набита* (нерозумна людина) – *голова не половою набита* (є розум), *у голову брати* (ставити за мету) – *не брати (собі) у голову* (не думати).

Окремі фразеологічні одиниці з компонентом *head* вступають у відносини антонімії в англійській мові. Для цих фразеологічних одиниць характерне протиставлення понять: розумний – нерозумний, кмітливий – некмітливий. Їм відповідають антонімічні пари за принципом симетрії одного відносно іншого: *a hot head – a cool head*; *a clear head – soft (touched, weak) in the head*; *to get (take) it into one's head* (вбити собі в голову) – *to get (put) smb (smth) out of one's head* (викинути когось (щось) з голови) – антонімія прийменників (*into – out of*). Деякі антонімічні пари створюються на основі антонімічних лексем (*good – bad*) або заперечень: *have a (good) head for smth* – добре у чомусь розбиратися, бути здібним до чогось – *have a bad (no) head for smth.* – погано у чомусь розбиратися, не бути здібним до чогось.

Антонімічні конструкції з-поміж фразеологічних одиниць з іменником *Kopf* у німецькій мові стосуються в основному інтелектуальної сфери, розумових здібностей та психічного стану людини: *einen klaren Kopf haben* – мати ясний розум; *im Kopf gestört sein (nicht ganz richtig im Kopf sein)* – бути схибленим, нерозумним, не при своєму розумі. Інколи на протилежне значення вказує лише заперечення: *auf den Kopf gefallen sein* – бути спантеличеним, не дібрати слів, не знати що сказати: «*Er ist ein gescheiter? Klugen und mundfertiger Mann, der Herr Doktor; aber er war augenblicklich auf den Kopf gefallen und ließ sich ohne weiteres Geschrei nach Hause abführen*» (W. Raabe, «*Die Gänse von Bützow*»); *nicht auf den Kopf gefallen sein* – бути недурним, гострим на розум, винахідливим: «*Franz, der Kobisch ist doch nicht auf den Kopf gefallen*» (A. Seghers «*Das siebte Kreuz*»).

Аналізуючи граматичну структуру фразеологічних одиниць з компонентом *голова*, ми притримуємось загальноприйнятої класифікації фразеологізмів, що пов'язує їх з частинами мови – компонентів, які входять до складу фраземи: дієслівні, субстантивні, ад'єктивні, компаративні, інтер'єктивні та адвербіальні фразеологізми. Найчисленнішою групою в українській фра-

зеології в цілому, і з компонентом *голова* зокрема, є дієслівні словосполучення, які характеризуються лексико-граматичним значенням процесуальності (*сушити голову* – турбуватись про щось, *дати голову обрубати* – ручатися своїм життям, *поринати з головою* – цілком віддаватись чомусь). На другому місці ад'єктивні фразеологізми (*золота, капустяна, порожня, дірява голова*), хоча в межах досліджених одиниць вони суттєво поступаються дієслівним словосполученням. Слід зауважити, що серед ад'єктивних фразеологізмів тільки декілька позначають позитивні розумові здібності людини, а переважна більшість одиниць мають негативну конотацію. Перевага негативних конотацій над позитивними неодноразово підкреслювалося дослідниками. Інші види словосполучень є зовсім нечисленими: адвербіальні – *без голови, голову за голову, через голову*; інтер'єктивні – *бідна голівонько* (компонент *голова* вживається з пестливим суфіксом); компаративні – *як сніг на голову*.

Питання граматичної структури англійських соматичних елементів розглядалося І.І. Денисенко [1, с. 32]. До виділених автором типів (дієслівні, субстантивні, прикметникові та прислівникові) слід додати комунікативну одиницю, у якій за допомогою граматичної структури створюється образність: *better to be the head of a dog than the tail of a lion* присл. «*краще бути головою собаки, ніж хвостом лева*», тобто краще бути першим серед простих людей, ніж останнім серед знатних. Назва частин тіла тварин переноситься на поведінку людей. Знаходимо також приклади компаративних одиниць: *have a head like a sieve* – мати голову як решето, *дірява голова*; *be as good as a headache* – зовсім не потрібно, як собаці п'ята нога. Компонент *headache* – приклад складеної основи, де *head* виступає першим елементом. Вигуківих фразеологічних одиниць з компонентом *head* в англійській мові не зафіксовано, в той час як в українській та німецькій мовах зустрічаються: Вище голову! *Kopf hoch!*

З огляду на морфологічну структуру у німецькій мові переважають дієслівні фразеологічні одиниці із компонентом *Kopf*: *den Kopf hochhalten* – (тримати голову високо) – триматися з гідністю, гідно поводити себе. Далі слідує конструкція із прийменниковим компонентом: *Kopf an Kopf* – (голова до голови), поряд, в потилицю один одному, близько один до одного; *j-m auf dem Kopf herumreiten* – (іхати верхи комусь по голові) – ігнорувати когось, знущатися над кимось.

Найменшу частку становлять конструкції: сполучення іменник + прикметник: *einen klaren (offenen) Kopf [haben]* – [мати] ясний розум.

Підсумовуючи результати аналізу фразеологізмів із компонентом *Kopf*, слід наголосити, що переважають дієслівні конструкції, мало виражені іменникові словосполучення, відсутні адвербіальні соматизми. Щодо значеннєвого вираження, провідну позицію займає інтелектуальна сфера, негативні емоції та негативна поведінка персонажів.

Висновки та перспективи подальших пошуків у цьому науковому напрямі. Компонент *голова* у складі соматичних фразеологізмів виступає як орган мислення, мірило розуму, який вказує не лише на інтелектуальні можливості людини, але і на її моральний, психологічний та фізичний стан. Соматизм *голова* завдяки метонімії уособлює всю особистість, рухи цієї частини тіла, виражають почуття та поведінку. Фразеологізми з компонентом *голова* відображають розумові здібності або їх втрату, пам'ять та розумову діяльність людини, психо-емоційний та фізичний стани, характер людини, вираження кількості,

достатності. У фразеологізмах компонент *голова* набуває ширшого значення і ототожнюється з життям. Найбільшою групою виступають дієслівні, значно менше субстантивних і зовсім нечисленні адвербіальні, інтер'єктивні та компаративні одиниці. У англійській мові не зафіксовано вигуківих одиниць. Фразеологізмам в трьох мовах властива варіативність. Полісемія представлена окремими одиницями. Нечисленні фразеологічні соматизми характеризуються багатозначністю, але кількість лексико-семантичних варіантів коливається від двох до трьох. Омонімія зустрічається зовсім рідко. Синоніми свідчать про багатство досліджуваних мов, надають емоційного забарвлення висловлюванню. За допомогою фразеологічних антонімів розкриваються смислові протиставлення та протилежні значення. У окремих антонімічних одиницях протиставлення виражається за допомогою негації. Перспективами дослідження може вивчення високочастотних одиниць з компонентами, що позначають частини тіла та їх порівняльних аналіз на матеріалі української, англійської та німецької мов.

Література:

1. Денисенко І.І. Структурно-семантичні аспекти соматизмів англійської мови. *Молодий вчений*. 2017. грудень. № 12.1. (52.1). С. 30–33.
2. Орловська О.В., Комочкова О.О. Лексико-семантичні групи та розряди фразеологічних одиниць із компонентами-соматизмами у сучасній англійській мові. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2018. Вип. 14. С. 151–164.
3. Давиденко В., Мельник С. Лінгвістичний аспект фразеологічних одиниць з компонентами-соматизмами в англійській та українській мовах. *Мовознавство. Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство та літературознавство)*. 2017. Вип. 8. С. 3–7.
4. Чаєнкова О.К. Фразеологічні одиниці з соматичним компонентом голова (на матеріалі української, турецької та англійської мов). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство*. 2020. Том 31 (70) №24. 3. С. 141–146.
5. Кузнецова І.В. Особливості та аналіз англійських та фразеологізмів-соматизмів при перекладі на українську мову. *Нова філологія*. 2011. № 47. С. 82–86.
6. Kahl S. Kontrastive Analyse zu phraseologischen Somatismen im Deutschen und Italienischen. University of Bamberg Press. Bamberg. 2015. 248 S. URL: <https://fis-uni-bamberg.de>
7. Словник фразеологізмів української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 1104 с.
8. Deutsch-russisches phraseologisches Wörterbuch: Zweite verbesserte und erweiterte Auflage / hrsg. von L.E.Binowitsch, N.N. Grischin, Dr. H. Malige-Klappenbach, Chr. Agricola. Moskau: Verlag Russische Sprache, 1975. 656 S.
9. Duden. Deutsches Universalwörterbuch: 5., überarb. Aufl. / hrsg. vom Wiss. Rat d. Dudenred.: Dr. Matthias Wermke (Vorsitzender) / Bearb.:

Anette Auberle, Angelika Haller-Wolf . Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 2003. 1892 S.

10. Kunin A.V. English-Russian Phraseological Dictionary / Ed. M. D. Litvinova. Moscow: Russkiy yazyk, 1984. 944 p.
11. Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология. (Синхронический и диахронический аспект) / отв. ред. Г. П. Ижакевич. Київ: Наукова думка, 1991. 384 с.
12. Довгополов Ю.А. Сопоставительный анализ соматической фразеологии (на материале русского, английского и немецкого языков) : автореф. дис. канд. филол. наук. Казань, 1973. 27 с.

Cherska Zh., Bukhinska T., Hladkoskok L., Semen H. Systemic relations in the phraseological units with the component *head* (on the basis of Ukrainian, English and German)

Summary. The article is devoted to the systemic relations in the microgroup of the phraseological units with the leading component *head*. The research was carried out on the basis of Ukrainian, English and German. Head is the organ of thinking, the measure of reason, a means of denoting something superior. In English there are a number of lexico-semantic variants of the lexeme *head* which are not fixed either in Ukrainian or German. Due to conversion lexeme *head* is also a verb in English which is explained by its analytic structure unlike Ukrainian or German the structure of which is synthetic. The mental peculiar qualities were taken as a base. The phraseological units with the component *head* were analyzed from the point of view of semantic and grammar structure, variants, polysemy, synonymity and antonymity. Such phenomenon as homonymy proved to be extremely rare. In all three languages variants of phraseological units with the component *head* can be found. To the variants belong the formations that are characteristic of the change of elements which does not alter the meaning. The biggest number of variants is due to the changes of lexical components: verbs, nouns, much less of adjectives and numerals. Phraseological units with the component *head* may be used in their elliptic form.

Polysemy occurs very rarely, only certain units have two or three lexico-semantic variants. Synonymous units number is not very big. In English among the synonymic phraseological units with the component *head* appear bookish ones alongside the interstyle units unlike in Ukrainian where the colloquial units of everyday speech prevail. Some phraseological units with the component *head* have the relations of antonymy. Such units are at the polar positions. The phraseological units with the component *head* are characteristic of the opposing of notions: smart – foolish, quick-witted – slow. Their correlations are the antonymic pairs according to the principle of symmetry of one against another. Sometimes on the opposite side there are several synonymic units. The perspective of research is the similar analysis of other somatic phraseological units.

Key words: variants, polysemy, synonymy, antonymy, phraseological unit.